

կարելի՞ է բանալ:

Կարելի է. բայց է անուամ այն տեղը, ուր նկարած էր կոյր ծնածի բժշկութիւնը:

— Ահա, տոում եմ, Գրիստոսը բացում է կոյրի աչքերը. բանում է դարձեալ և գտնում Ղազարոսի յարութիւնը:

— Ահա այս էլ Գրիստոսը յարութիւն է տալիս մեռեալին:

Երկու պատկերն էլ ջերմեռանդութեամբ համբուրեց:

Լսելով պատրիարքի օժման խորհրդի վեհութեան մասին՝ 6 կամ 12 եպիսկոպոսի ձեռքով, որոնք միասին օծեալի գլխի վրայ գնելով իրանց բութ մատերը, շրջեցնում են գլխի վրայ (կարծես մագնիսացնելով) և քսում ս. միւսոնը, որը առատ թափւում է 6 կամ 12 եպիսկոպոսներից աւագագոյնի ձեռքով. — Լսելով այս, ես զարմացայ, թէ էլ ի՞նչու նա յապաղեցնում է ընդունել այս օժումը, քանի որ նա պատրիարքական աթոռի համար ընտրուած է դեռ ևս 1843 թ. և ես իմացայ, որ նա ցանկութիւն չունէր պատրիարք գառնալու և միշտ հրաժարում էր և թագաւորից հաստատութիւն ստացաւ այն ժամանակ, երբ ուշաթափ պառկած էր մահուան անկողնի մէջ և իւր հաստատութեան մասին լսեց միայն մի ամսից յետոյ, երբ նոր էր ուշքի եկել:

Աստուծոյ

Սահակ Բախ. Տէր Յովհաննիսեանց

Սրբազրութիւններ եւ Ենթազրութիւններ:

1. «Ի կայսերական քաղաքէն թէ «քաղաքին»:

Գերապատիւ Մ. Օրմանեանն տոում է. «Թագուհու Զարմանդուխտ անունը (Բուզանդ Ե, լէ-լը, էջ 251—255, Վենետիկ 1889) հայ կարծեցնել կուտայ զինքն, բայց Խորենացի «Ի կայսերական քաղաքէն» էր կըսէ (Խոր. Գ, ԽԲ, 232, Վենետիկ 1865), գուցէ տղայոց (Արշակի և Վաղարշակի) յոյն մեծ մայրը [=տաւը] իրենց մօրը հետ փոխանակելով»¹:

Մի կողմ թողնելով այն, որ ոչ մի հիմք չկայ մեր Պապ թագաւորին յոյն Ոլիմպիադայի որդին համարելու և Զարմանդուխտի ծագումը, որ Սէն-Մարտէնին էլ անյայտ է մնացել²,

1. Գ. Գարու հայ եկեղեցին. Գ. Ներսէս Մեծի յաջորդները, էջ 45, (Արտատպած «Լուսայ հանդիսից» Թիֆլիս 1905):

2. Lebeau, Histoire du Bas—Empire. Tome iv, livre xix, § XVIII, էջ 27. Paris, M. Decq. XXIV.

իսկ մեր կարծիքով՝ նա Մամիկոնեան է և հաւանօրէն Մանուէլի քոյրը, որի մասին այլ ուրեք խօսելու ենք, դառնանք Խորենացու այս վիպութեան:

Նոյն Խորենացին մի գլուխ վերև ասում է, թէ Թէոդոս Մեծը Հայոց Թագաւորեցրեց Վարազդատի զոխարէն Պապի որդոց «Պրշակի և Վաղարշակի... Եւ անդ էն պահելով զմայր մանկանցն, արձակ է զնոսա հանդերձ լերակացուօք յինքենէ... որ եկին հալան զաշխարհս, և տիրեցին ոմա արիաքար մարտիւք ընդ Պարսս: Իսկ մեծն Թէոդոս ելեալ ի պատերազմ, ի Միգուդանոն հիւանդացեալ մեռաւ»: Ուրեմն Թէոդոսը անդ էն՝ այնտեղ, այսինքն Կ. Պօլսում պահելով Սրշակի և Վաղարշակի մօրը, նրանց ուղարկեց Հայաստան. իսկ ինքը գնաց պատերազմ և Միգուլանոն—Միլան քաղաքում մեռաւ:

Արդ Խորենացին յաջորդ գլխում պատմելով Հայոց Թագաւորութեան երկուսի բաժանումը, ասում է. «Սրշակը թողնելով իւր հայրերի ըսն թագաւորութիւն Այրարաքը, և Պարսից բաժնի ըստը մասը, գնաց տիրելու մեր աշխարհի արեւմբեական կողմերին, որ Յունաց բաժնի մասումն էր. ոչ միայն մօրն աղաքաւ, որ էր ի կայսերական քաղաքէն»:

Տարակոյս չենել չէ կարող, թէ կասկած չարուցանող բառը գրչագրի սխալ է, և պէտք է լինի «Ի կայսերական քաղաքին»։ որովհետեւ ըստ Խորենացու նախընթաց գլխի Թէոդոս Մեծն «անդ էն», այսինքն «Ի կայսերական քաղաքին», պահել էր «զմայր մանկանցն», այսինքն Սրշակի և Վաղարշակի մօրը: Եւ ահա Խորենացին բացատրելով Սրշակի Հայաստանի Պարսից բաժնից Յունաց մասը գնալու պատճառը, ասում է. «Ոչ միայն մօր պատճառով, որ կայսերական քաղաքումն էր, այլ լաւ համարելով նուազ կողմին տիրել և ծառայել քրիստոնեայ թագաւորի, և ոչ շատերին իշխել և հեթանոսներ լծի տակ մանել»:

2. Ո՞ր խոսք թէ Տոխայ: Իբրև էր ընտելեալ ի գաւառին Բասենոյ, ի գիւղն՝ որ անուանեալ կոչի Ոսխայ»²:

Հրատարակիչը, որ, ինչպէս յառաջաբանից երևում է, վեց ձեռագիր և Գ. Պատկանեանի տպագիրը աչքի առաջ է ունեցել, դիտում է. «Որինակ մի Տոխայ»։ «Հասեալ մածեալ բանակէին ի գաւառն Բասենոյ ի տեղիսն՝ որ անուանեալ կոչի

1. Խորեն. Կ. ԽԱ, էջ 254. Վենետիկ 1865:

2. Փ. Բուղանդ, Դ. ԻԱ, էջ 56. Վենետիկ 1889:

Ոսխա»¹։ Հրատարակելը դիտում է. «Յերկուս օրինակս Ոխա»։
Բուզանդի այս երկու վկայութիւններից երկուսն է, որ
Գ—Ե. դարում Բասեան գաւառում կար մի գիւղ կամ տեղիք,
որ կոչւում էր Ոսխայ-Ոխա և կամ՝ Տոխայ։

Արդ ո՞րն է այդ ձևերից ճշտագոյնը։ Նախ այն գիտենք,
որ այդ ձևերը ոչ թէ սեռական, այլ ուղղական են, ինչ-
պէս այդ երկուսն է «անուանեալ կոչի» կրաւորական բայից՝
ինչպէս որ այդ ունին և ուրիշները. «Առ եղերք դետոյն, որ
անուանեալ կոչի Հրազդան»² և այլն։

Ապա թէև այդ անունը, գտնեալ այդ ձևերով, մեր միւս
մատենագիրները չեն յիշում, բայց և այնպէս կարելի է պըն-
գել, որ Ոխա ձևում տառերի տեղափոխութիւն է տեղի ու-
նեցել, ինչպէս լինում է դժբեւ—գրժեւ, սշխար—ոխշար, սըխ-
տոր—խստոր և այլն. ինչպէս այդ կարելի է եզրակացնել մեր
այս երկու վկայութեանց բաղմամբիւ օրինակների համաձայ-
նութեամբ³, բայց մանաւանդ Տոխա ձևից, որ քառուս ամե-
նակն չունի։

Արդ կը մնայ որոշել, թէ ո՞ր ձևն է սղիղ, Ո՞սխա թէ
Տո՞խա։

Ինձ թուում է, որ վերջին Տոխա ձևն է ճշտագոյնը, չնա-
յելով որ միայն մի օրինակումն է յիշուած, ինչպէս ասում է
հրատարակելը, դիտել է և Ինձիճեանը⁴։ Եւ ահա թէ ինչո՞ւ։

3. Հայերի Հայաստան մանկուց էլ դեռ շատ առաջ Հա-
յաստանի հիւսիսային արևելեան և արևմտեան կողմերում հա-
տատուել էին Թուրանական ժողովուրդներ։ Այսպէս Կասպերը
ըստ Հէյնրիխ Կիպերտի համանուն ժողով մեր Փայտակարան
նահանգը պիտի անցած լինին⁵։ Դեռ Քսենոֆոնի ժամանակ
մեր Բասեան գաւառներում ապրում էր Ֆաղիս ժողովուրդը,
որից անշուշտ ծագել է Բասեան անունը, և ցարդ կայ մի
թուրք մողոլական ժողովուրդ Բասեան (Basian) անունով⁶.
այսպէս էլ Տայքում մնացել է Միջին Ասիայում ապրող Տո-
խար ժողովրդի անունը Թուխարս⁷ ամբողջ վերայ։ Ինձիճեանի

1. Բուզանդ. Գ. ԽԲ, էջ 455։

2. Խորենացի, Ա. ԺԲ. 29։

3. Գ. Ինձիճեանը քննարկում ընդունել է Ոսխայ-Ոսխա ձեւը. թէև
պիտէ եւ Ոխա (Ստորադր. Հ. Հայաստանի, էջ 587. Վենետիկ 1822)։

4. Ստորադր. Հ. Հայաստանի էջ 587։

5. Lehrbuch der Alten Geographie, § 86. էջ 85. Berlin, 1878։

6. Oscar Peschel, Völkerkunde II. էջ 406. Leipzig. 1897։

7. Ստորադր. Հ. Հայաստ. 8այք, էջ 575։ Հմմտ. Խորեն. Աշխար-
հադր. էջ 614. Պատմ. Թաթարաց Ա. էջ 41. Երուսաղէմ 1870։

կարծիքով Դոճ ժողովրդի անունով է կոչուել և մեր Տայքը¹։ Աքսուս (Ամուգարիս) և Եաքսարաէսի (Սիրդարիս) հովտում ապրող Գարեհի արձանագրութեանց Սահա ժողովուրդը, Աւեստայի և Հերոդոտի Դահան² Գիմիրը—Կիմիէրներն են, որոնք 680—670 ըստ ասուրական արձանագրութեանց հաստատուել էին Եփրատի այն կողմը Կիլիկիոյ և Թրքարացոց միջև և կոչուում են Դուխս կամ Տուխս, իսկ դեռ Թ. և Ը. դարերում սարսափեցնում էին Փոքր, Ասիան մինչև Կիւզիս և Յոնիան³։ Կիմիէրները 679-ին յարձակուեցին Կապադովկիս, իսկ 624-ին Մարասան, Փոքր Ասիա, Ասորիք մինչև Եգիպտոսի սահմանները երկար ժամանակ⁴։ Ճիշտ նկատում է Կիպէրաք, որ հայերն Կապադովկիան կոչում ենք և Գամիւրք, որոնք ծագել են Գիմիրը—Կիմիէրի և Դուխս անուններից։

Արդ ինձ թուում է, որ անուանս միւս ձևը Տուխսան մնացել է Տուխս գիւղի վրայ։ Բասենում հնումը յիշում է Դուխ գիւղը, որ Բուզանդը չունի, բայց այս Դուխի հետ միասին յիշում է և մի այլ գիւղ «Որդրու»⁵, որ Փ. Բուզանդի Որդորուն⁷ է։ Ինձիճեան ասում է. «Այս երկուսը միմեանց մօտ են, որոնք կոչւում են Փոքր Տու և Մեծ Տու. այս պատճառով էլ Ասողիկը միասին է յիշում»⁸։ Ասողիկն այդ տեղը քաղել է Սեբէոսից, որ նոյնպէս միասին է յիշում, դուցէ և միմեանց մօտ լինելու համար. բայց այստեղից դեռ դժուար է հետեւեցնել, որ Որդրուն էլ Դու է կոչուել. մնում է հաւանական միայն, որ հնումն էլ երկու Դու կամ Տոխս կար, ինչպէս կարելի է ենթադրել և Բուզանդի «ի տեղիան» յոգնական ձևից։ Սահայն այստեղ էականն այն է, որ, ինչպէս Ինձիճեանն ասում է, այժմ էլ կայ երկու Տու, որ կոչւում են և Դու. «իսկ այլադրիք թիւյ են անուանում . . . և լեռն էլ նոյն անունով կոչում», այն է «Թիւյ տաղի», որ գտնւում է Հասանդալէից արեւմուտք և Կարնոյ արեւելեան կողմը⁹։

1. Ստորագր. Հ. Հայաստ. էջ 568.

2. Iran. Philol. II, էջ 401. 443. Strassburg 1896—1904.

3. H. Kiepert, Lehrbuch, § 91, էջ 91:

4. Iran. Philol. II, էջ 408. 412:

5. Դ. Փարպեցի Գ. Հե. էջ 156. ՀԹ. 146, Հրտր. Ա. Էջմրածնի. Տիգրիս 1904: Ա. Աստուխկրացի. ԺԶ. 67. Վենետիկ 1844:

6. Սեբէոս Գ. ԻԳ. էջ 77. Ա.-Պետերք. 1869: Հմմտ. Ասողիկ Բ. Գ. 444. Ա. Պետերք. 1885:

7. Բուզանդ. Գ. Գ. 45. Վենետիկ 1889:

8. Ստորագր. Հ. Հայաստ. էջ 585.

9. Կիրիկեան. Բնաշխարհիկ քաղաքան. տես «Դու», Վենետիկ 1902:

Հաւանօրէն Դու կամ Տու-Թիւյ նոյն Տոխան է, որի միւս ձեւը Դուխա մենք տեսանք Կապադոկիա անուան մէջ, կըրճատ և վերջընթեր ի տառն էլ փոխուած՝ Դովի ձեւով, իսկ Բասենում մնացել է, որովհետեւ երկու համանուն գիւղեր էին, յոգնական ձևով Տուհք՝ ուստի և մեր Վարդգէսի հին ժողովրդական երգում յիշուած Տուհաց գաւառը՝ Բասեան գաւառներին կամ մի մասի անունն է. մանաւանդ որ Խորենացու յիշած ժողովրդական երգից առաջ նոյն գլխում Բասենի մասին խօսք է լինում: Արդեօք նոյնը չէ՞ և Ժ. Դ. դարում յիշուած Տուոց գաւառը՝

4. Դահա-Սակերը տարածածուած են եղել ոչ միայն Փոքր Ասիայում, այլ և Հայաստանի հիւսիսային արևելեան կողմերը, այդ հետեւում է արդէն վերեւ Գիմիրի—Կիմմէրացոց մասին մէջ բերած վկայութիւնից: Սակերից մնացել է Շակաշէն կամ Սադաշէն (=Շաքի) անունը. Իսիդորոսը յիշում է Սադաստանում Բարդա, որ, ինչպէս Ինճիճեանը նկատել է, մօտ է Պարտաւ անուն 3, որ սակայն այժմ ևս կոչւում է Բարդա: Իսկ Գիմիրի—Կիմմէր անունը մեզ յիշեցնում է Ալեքսանդրապոլ քաղաքի հին անունը, Գիւմրի, որ այժմ Ալեքսանդրապոլի հնագոյն թաղն է, անշուշտ Ը. դարում յիշուած Նիրակ գաւառի Կումայրի՝ գիւղը: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ Սակերը տարածուած լինելով Կապադոկիայից մինչև Շակաշէն-Շաքի՝ ապրած լինէին և Նիրակում կամ սորա մօտերը. ուստի և դարմանալի թող չթուի, որ Ալաշաուրի սեպագիր արձանագրութեան մէջ յիշուած անուններում, որտեղ ուրիշները Հայաստանի բազմաթիւ վայրերի և ցեղերի անուններն են նշմարում, և Կիմմէրներն երևան: Ահա այդ արձանագրութեան մեզ կարեւոր մասը. «Ռուսա, Սարդուրիի որդի, ես այս նահանգները, ամբողջիւնները, որոնք են վիճակ քաղաքին... երկիրն Ադահունի (Ապահունի), երկիրն Ուելիգա, երկիրն Կումերուհի, երկիրն Նիրուկուքինի (Նիրակ),... երկիրն Շամատուանի (Սամատունի)..., երկիրն Ռիշուանի (Ռշտունի)..., երկիրն Ակուանի (Աղուանք), երկիրն Ալզիլուանի (Արզն)..., երկիրն Ատադալինի (Արտադ), երևանի (Երեւան)..., տասնութինը թագաւորներու երկիրները..., հարկատու ընդամենը 23 թագաւորներու ամբողջիւններն ես նուա-

4. Խորեն. Բ. ԿԵ, 144—145:

2. Գիրք Թղթոց, էջ 328. Թիֆլիս 1901:

3. Ստորագր. Հ. Հայաստ. էջ 341:

4. Աեւոնդ, Պատմ. Լ. Գ, էջ 158. Ա.—Պետերբ. 1887:

ճեցի, մարգկանց, կանանցն ի Բիայնայ (Վան) ես տարայ այս տարի...»¹։ Արդ արձանագրութեանս Կուսերուհի անունը համարեա թէ Գիմմիրը—Կիմմէրն է։ Այլ է ընկնում և այն հանգամանքը, որ այդ երկերը յիշում է մի ուրիշի հետ, որ Նիրակն է համարւում։ Ժամանակաբանութիւն էլ յարմարւում է, որովհետեւ արձանագրութեանս Ռուսան, Սարգսուրի որդին, Ռուսա Ա. է, որ իշխում էր Բ. դարու յերջին քառորդում (730—714)²։

Գիտելու է և այն, որ արձանագրութեան մէջ Կուսերուհի երկրից անմիջապէս առաջ յիշւում է Ուելի դա, որ յիշեցնում է մեր Ուլտիք—Օլթին։

Ասեփան Կանայեանց.

11 Մարտի 1910.

ՀԱՅԵՐԷՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Մորտել.

Ղարաբաղի բարբառով կը նշանակէ «կրծել, կրծելով ուտել»։ Օր. Մուկր լախար է մարտում։ Յեղակից է սանակրիա mord «պառուել», լաա. mord-ere, Ֆրանս. mord-re «կծել, խածնել» բառերուն։ Ինչպէս MSL 15, 245 ևս նկատած եմ կովայ—սանս. gōla, մլմոզ—ռուս. моль, մոլ—սանս. mōla «արմատ», կով—լաա. gula «կոկորդ» բառերուն առթիւ, այսպիսի ստուգաբանութիւնները կը ցուցնեն, թէ մեր դաւառական բարբառներն ալ ունին այնպիսի ընտիր հայերէն արմատական ձևեր, որոնք ուղղակի կը կապուին հնդեւրոպական նախալեզուին, և հետեաքար պատահմամբ միայն գործածուած չեն հին հայ գրականութեան մէջ։

2. Տղացկան.

Արեւմտեան կոչուած բարբառներուն մէջ գործածական է

1. Էփրիկան. Բնաշխարհիկ բառ տ. բառս «Ալալալու»։

2. S. Weber, Die Kathol. Kirche in Armenien, §1, էջ 6, Freiburg im Breisgau 1903։